

SLOŽENI PASIVNI OBLICI U DJELU „HISTORIA SALONITANA“

Historia Salonitana i njezin autor Toma Arhiđakon spominju se u svim radovima koji obrađuju povijest Dalmacije i Hrvatske u srednjem vijeku. To je djelo veoma važno i za znanost o književnosti jer je među prvim, nama poznatim, cjelovitim književnim ostvarenjima i jer daje zanimljive podatke o književnoj djelatnosti do XIII st. S obzirom na kompleksnost jezičnih pojava u srednjem vijeku na našoj obali, Tomino djelo sadrži građu i za jezična istraživanja.

Jezična situacija u Splitu u XIII st. osobito je zanimljiva jer je tamo, kao i u drugim primorskim gradovima od Krka do Kotora, postojao bilingvizam romansko — slavenski. Nažalost, o splitskom dalmatskom dijalektu zna se vrlo malo, pisani su izvori dosta oskudni i neistraženi. Dok je veljotski na Krku postojao još u XIX st., a raguzejski u Dubrovniku vjerojatno do XV st. prema istraživanjima Jirečeka, Bartolija, Skoka i Muljačića¹, čini se da se splitski dijalekat izgubio dosta rano. Potvrđuju to i onomastička istraživanja Skoka² i Vesne Jakić—Cestarić³ kojima se dokazuje da su već u XI st. češća hrvatska lična imena od romanskih. Značajan je podatak da su hipokoristici češće hrvatski, a nadimci češće romanski. Iz toga se može pretpostavljati da je obiteljski jezik bio hrvatski, a javni, društveni — splitski dalmatski. Pored ta dva jezika i talijanski, kao jezik ekonomskog i društvenog prestiža u XIII st. počinje zauzimati sve važnije mjesto. Veze su, naime, ne samo trgovačke, nego i kulturne, mnogi se naši ljudi školuju u Italiji. I Toma je 7 godina proboravio u Bologni na studijima i sigurno je dobro znao talijanski.

A latinski je jezik živio u Splitu u nekoliko vidova pismenosti. Ponajprije kao jezik obrazovanja i kulture, kao jezik evropske zajednice, koju Norberg⁴ naziva „libera litterarum res publica“ čiji je član

¹ Žarko Muljačić dao je pregled najvažnijih radova o dalmatskom u djelu P. Bec, *Manuel pratique de philologie romane*, avec la collaboration pour le dalmate de Žarko Muljačić, tome II, Paris 1971, 395—398.

² V. Novak — P. Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1952, 259.

³ V. Jakić—Cestarić, *Zadarska ženska imena u XIII stoljeću i rezultat prethodnih simbiotskih procesa u gradu i porijekla novijih doseljenika*, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. III, Zadar, 1977, 176.

⁴ D. Norberg, *Manuel pratique de latin médiéval*, Paris, 1968, 68.

i naš Toma. Zatim, to je jezik kršćanstva, što se mora odraziti u Tominu djelu, i napokon, latinski je jezik notarijata, koji se već u XI st. definitivno formirao u Splitu.

U takvoj jezičnoj raznolikosti nastaje *Historia Salonitana*. Toma Arhidakon, kao i mnogi drugi srednjovjekovni pisci, odlično poznaje jedan kanonski oblik latinskog jezika koji je usvojio čitajući i tumačeći antičke pisce. Ipak, on nesvjesno odstupa od KL* normi. To ne znači da su ta odstupanja samo osobni promašaji. Srednjovjekovni latinski pokazuje veliki stupanj raznolikosti s obzirom na predodžbe o korektnosti. Tu se dijelom radi o stilovima pojedinih razdoblja i pojedinih kulturnih sredina, a dijelom o utjecaju pučkih jezika i spontanijih govornih navika. Kod Tome se na osnovu proučavanja njegova jezika može dosta točno utvrditi u kojem pravcu i dokle idu određena odstupanja, posebno što se tiče romanizama na morfosintaksičkoj razini, jer KL norme nisu nikada do kraja razbijene, nego ta odstupanja koegzistiraju kao fakultativne varijante i pritisci kolokvijalnog uzusa.

U mom izlaganju nastojat ću pokazati, kako se to može utvrditi na primjeru složenih pasivnih oblika.

U SL, kao i u VL, očita je tendencija prema analitičkim glagolskim oblicima, tj. postoje glagolska vremena složena s *habere*, zatim perifrastični oblici s glagolima *coepisse*, *posse*, *debere*, *velle* i sl. Kod Tome toga nema. Jedino se kod oblika pasivnih infinitiva i pasivnog perfekta i pluskvamperfekta mogu uočiti odstupanja.

Toma piše:

placatos esse⁵ = KL placari

missum fuisse⁶ = KL missum esse

transducta fore⁷ = KL transductum iri

- analitički oblik pasivnog infinitiva prezenta mnogo je rjeđi od sintetičkog;
- ovaj je oblik infinitiva perfekta veoma čest i možda je frekvencijski model za sve tvorbe;
- infinitiv futura pasiva u našem tekstu postoji samo u ovoj tvorbi

* KL = klasični latinski, SL = srednjovjekovni latinski, VL = vulgarni latinski.

⁵ *Historia Salonitana*, str. 68 (Citare navodim iz izdanja: Thomas archidiaconus: *Historia Salonitana*, digessit: Dr. F. Rački, Zagrabiae 1894).

Nam super electionis facto unde nunc turbulentis animis accessistis, oportet vos *esse placatos*, quia mea voluntas magis concordat vobiscum. . .

⁶ H. S. 30

Cuius causam comisit predictus papa suo subdiacono Antonio, quem in Salonam *fuisse missum*, superius memoravimus.

⁷ H. S. 82

Tunc Andreas videns in se totius regni *fore iura transducta*, fecit se coronari a prelatibus Hungarie universis.

Prema tome, za razliku od KL, svi su infinitivi tvoreni prema istom modelu:

particip perfekta + infinitiv $\begin{array}{l} / \text{ esse} \\ - \text{ fuisse} \\ \backslash \text{ fore} \end{array}$

Spomenula sam da je *missum fuisse* najvjerovatnije frekvencijski i polazni oblik. U KL *missum esse*, naime, *missum* nosi leksičko značenje i gramatička značenja gotove prošle radnje, pasiva, roda, broja i padeža, a glagol *esse* samo gramatičko značenje infinitiva. U *missum fuisse* sa stanovišta KL dolazi do zalihosti, jer je i u pomoćnom glagolu *fuisse* sadržan morfem gotove prošle radnje. U participu gramatičko značenje vremena zbog toga gubi važnost i zato je moguć infinitiv prezenta — *placatos esse*. To je još očitije u infinitivu futura, gdje u participu nikako ne može biti sadržano značenje gotove prošle radnje.

Karakteristično je za Tomu, a i uopće za SL da se novi oblici ne upotrebljavaju dosljedno, pomak u sistemu naznačen je ali nije doveden do kraja (kao u romanskim jezicima);

mitti \nearrow +*missum esse*
missum esse \nearrow *missum fuisse*
 +*missum fore* —

Pomak je vjerovatno izazvao oblik infinitiva perfekta, budući da se paralelno upotrebljavaju dva oblika, stariji KL oblik preuzima i drugu funkciju, ali ne do kraja. Jedino je oblik infinitiva futura istisnuo potpuno KL oblik koji ni u klasičnim tekstovima nije bio osobito omiljen zbog svoje formalne nesavršenosti.

Kod pasivnih oblika perfekta i pluskvamperfekta stanje je još jasnije, ti se, naime, oblici potpuno uklapaju u KL sistem s tom razlikom, što se češće nego u klasičnim tekstovima javljaju perifrize: particip perfekta + perfectum glagola *esse*:

ordinatus erat \longrightarrow ordinatus est (1)

ordinatus fuerat \longrightarrow ordinatus fuit (2)

ordinatus fuerat \longrightarrow ordinatus erat (3)

ordinatus fuit \longrightarrow ordinatus est (4)

ordinatus fuerat \longrightarrow ordinatus est (5)

(Strelice označavaju anteriornost.)

U klasičnim tekstovima ima oblika perfekta i pluskvamperfekta pasivnog tvoreni s perfectumom glagola *esse*, iako dosta rijetko i najčešće su potrebni da bi izrazili anteriornost.

Iako kod Tome možemo pratiti i naći primjere za anteriorne odnose (1)⁸, (2)⁹, (3)¹⁰, (4)¹¹ i čak (5)¹² ipak ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je piščev osjećaj za aspekt radnje utjecao na izbor oblika. Brojniji su primjeri u kojima spomenutim oblicima izražava radnju bez obzira na njezin odnos prema drugoj radnji.

Ako u te odnose unesemo brojke situacija je jasnija. Najbrojniji su oblici perfekta tvoreni od infectuma glagola *esse* (229) i oblici pluskvamperfekta s perfectumom glagola *esse* (54). Podatak da je pluskvamperfekt tipa *ordinatus fuerat* brojniji od KL *ordinatus erat* ukazuje opet na pomak u sistemu:

ordinor		
ordinatus sum	↗	ordinatus fui (a)
ordinatus fui		
(marginalan oblik)		
ordinabar		
ordinatus eram	↗	ordinatus fueram (b)
ordinatus fueram		
(marginalan oblik)		

Pomak se sastoji u tome, što su marginalni oblici u KL postali paralelni oblici u Tominu SL, s time što je pluskvamperfekt (b) potisnuo brojčano klasični oblik (54 : 33), dok je perfekt (a) mnogo rjeđi od svog klasičnolatinskog para (20 : 229).

I u ovim oblicima možemo smatrati da je gramatičko značenje gotove prošle radnje sadržano i u participu i u obliku pomoćnog glagola. Kühner¹³ tumači slične primjere pridjevskom upotrebom participia, a Tekavčić¹⁴ time, što pasiv u biti označava stanje, čime se zanemaruje kategorija vremena u participu, kao što je bio slučaj i u infinitivu *missum fuisse*.

⁸ H. S. 75

Hic ergo videns, quod *mortuus erat* insectator vitiorum suorum, letus *effectus est*.

⁹ H. S. 35

Postquam autem per predicationem predicti Johannis ac... duce Gothorum et Chroatorum ab Ariane hereseos *fuerant purgati*, preter episcopos Dalmatiae in Sclavoria *fuerunt* alicue *statute* episcopales ecclesie...

¹⁰ H. S. 79

Hic quia frequenter in Hungariam *fuerat missus*, *notus erat effectus regi* Bele, gratiamque ipsius et multorum principum et prelatorum Hungarie habebat...

¹¹ H. S. 77

Cumque causam huiusmodi apostolico conspectui presentasset, quidam de cardinalibus auditor partibus *datus fuit*. Ventilatis ergo questionibus utrorumque, pax et compositio inter ipsos *reformata est*.

¹² H. S. 155

... ac si non ex ingentium abietum et quercuum *fuisent exstructe* congerie, sed ex levibus essent stipulis preparate, ita brevi spatio *contrite sunt et combuste*...

¹³ R. Kühner, *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache*, Leipzig, 1912, Band I, 165.

¹⁴ P. Tekavčić, *Grammatica storica dell'italiano*, Bologna 1972, volume II Morfosinatassi, 317.

Može se, dakle, zaključiti da se kod Tome potvrđuje tendencija prema pomaku u sistemu pasivnih oblika. Uzroci tomu leže u neujednačenosti oblika u KL sistemu, od kojih su najvažniji: formalna nesavršenost sintetičkih oblika, mnogoznačnost analitičkih oblika (odnos između vremena samog glagola i pomoćnog glagola nije usklađen) i postojanje marginalnih oblika koji su bili spremni da se integriraju u sistem.

Kod Tome Arhidakona možemo navesti i neke specifične semantičke i stilske uzroke ovih odstupanja. Znamo, naime, da je pisao s namjerom da prikaže povijest splitske biskupije, ali se nije ograničio samo na to i veći je dio djela živopisna kronika srednjovjekovnog grada. To uzrokuje stilsku i leksičku slojevitost teksta i odražava se u izboru leksika koji ne pokriva samo crkvenopovijesne sadržaje nego raznorodna područja tadašnjeg života.

Može se nadalje uočiti da se u dijelu leksika, koji se odnosi na javne, crkvene i administrativne sadržaje, javljaju češće nego u drugim leksičkim slojevima pasivni oblici složeni s perfectumom glagola *esse*, npr.:

ordinatus fuit
 alligatus ecclesie fuit
 fuerat destinatus
 imperator fuerat constitutus

Brojčani je omjer približno slijedeći: takvi su oblici 1,5 puta češći u javnim, administrativnim i crkvenim sadržajima nego u ostalim (1,5 : 1), dok se oblici složeni s infectumom glagola *esse* javljaju u javnim administrativnim i crkvenim sadržajima 10 puta manje nego u ostalima (1 : 10).

Ako se uzme u obzir jezična situacija u Splitu u XIII st., ako se zna u kojim sve oblicima u to doba živi latinska pismenost, može se kao uzrok toj pojavi kod Tome Arhidakona smatrati utjecaj notarskog administrativnog latinskog. No u administrativnom se latinskom više nego u drugim vidovima latinитета javlja utjecaj govornog jezika. Da li govornog splitskog dalmatskog ili talijanskog? Na to je pitanje veoma teško odgovoriti, jer nemamo podataka o tome, kako su ti oblici glasili u splitskom dalmatskom. Utjecaj talijanskog je svakako prisutan, čak je i prvi splitski notar koji se potpisuje na spisima Talijan — Gualterius. Međutim, ipak ne bi trebalo sasvim isključiti pretpostavku da je u dalmatskom koji se govorio u Splitu bilo spomenutih glagolskih oblika. Time bi se potvrdila opća tendencija u romanskim jezicima. Možda Tomin tekst indirektno potvrđuje tu pretpostavku.

SUMMARY

Olja Perić: COMPLEX PASSIVE FORMS IN „HISTORIA SALONITANA“

General tendency toward the use of analytic verbal forms, characteristic of medieval Latin, can be observed in works of Thomas Archdeacon (1200—1266) only in complex passive forms. In other words, he doesn't use tenses composed with *habere* nor does he use periphrastic forms with verbs *coepisse*, *posse*, *debere* and *velle*. Peculiarities of his language can be determined within the system of passive infinitive and forms of perfect passive and past perfect passive.

1. Besides passive infinitives of classical Latin, there are also following forms in the text:

placatos esse = placari
 missum fuisse = missum esse
 transducta fore = transductum iri

These forms are composed according to the same model: past participle + infinitive (*esse*, *fuisse*, *fore*) which points at one of the causes of change — uneven formation of classical Latin forms.

2. Passive forms of perfect and past perfect also fall into the classical Latin system of verbal forms. However, it needs to be pointed out that periphrases are found more often i.e. past perfect + perfectum of the verb *esse*.

We can notice following shift:

ordinor		
ordinatus sum (ordinatus fui)	↗	ordinatus fui (a)
ordinabar		
ordinatus eram (ordinatus fueram)	↗	ordinatus fueram (b)

This shift has completely developed in Romanic languages and all forms are analytic. The shift in our text consists of marginal forms of classical Latin which became parallel forms of Thomas' medieval Latin by (b) ousting past perfect formed with *infectum* of the verb *esse* (54:33) while form (a) is much more infrequent than its classical Latin pair (20:229). The causes are morpho-syntactic (expressions of anteriority, adjectival use of participle, formal imperfection of synthetic forms and multi -significant analytic forms) although in Thomas' work some stylistic and semantic causes can be seen as well: passive forms composed with perfectum of the verb *esse* are encountered more often in the part of lexis dealing with public, ecclesiastic and administrative contents. When considering linguistic circumstances in Split in the 13th century, one can take into account the influence of spoken Dalmatian in Split, which could, along with Italian, act upon administrative and public language of the time.